

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

LANT ÉS CIMBALOM

A következőkben a *lant* és a *cimbalom* szó egy-egy, egymással összefüggő, még a külterjes állattenyésztés révén kialakult nyelvjárási jelentését tárgyalom, rámutatok továbbá, hogy fonoszemantikai szempontból mindkét szó tökéletes hangszernév a magyarban.

A *lant* szót 'kolomp' jelentéssel a Sóvidéken (Márton 2003: 161), az egykori Udvarhelyszéken (MTsz. 1: 1288, ÚMTsz. 3: 772), pontosabban Udvarhelyszéken és Marosszéken (Sántha 2004: 79) használják. Ugyancsak Udvarhelyszéken *tótlant* 'pléhkolomp' (Kriza 1863/1975: 460; MTsz. 2: 769; Sándorné 1993). A *kolomp* részletes meghatározása: 'legelő lábasjóság (juh, szarvasmarha stb.) nyakába akasztott, kisebb haranghoz vagy nagyobb csengőhöz hasonló, jellegzetesen bádogból, esetleg acélból vagy rézből, bronzból való, néha határozott hangmagasságú, gyakran tompa hangú eszköz'. A kolomp többféle méretben készül, többféle hangon szólhat, s a *lant* 'kolomp' jelentése, az egyszerű hangadó eszköz megnevezése hangszernévvel megköveteli a következő kiegészítést is: a kolompot a nyájban, gulyában gyakran több más kolomppal együtt használják. A kolompok összecsengésénél nagyobb figyelmet kaptak a magyar néprajzban az együtt szóló, össze-csengő harangok (például Barna 2000).

A *lant* 1405-től adathozható német jövevényszó, régi pengetőhangszert jelöl, amely Európában a 13–14. században terjedt el, ám a 18. században eltűnt a zenei praxisból, csak a 20. század utolsó harmadában jött újra divatba. Magyarázatra szorul a *lant* 'kolomp' jelentése, s ez a TESz. szerint „talán tréfás névátvitellel jött létre” (2: 719). Ez a jelentés azonban a kolompok dallamos összecsengéséből származik, s analógia a *cimbalom* szó hasonló, alább említendő használata.

A *harang* és *csengő* szónak is van 'kolomp' jelentése. Jelen írásban nem különböztetem meg a csengőt és a kolompot, s nem térek ki olyan típusokra sem, mint a *pergő* 'kisebb, gömb alakú csengő vagy kolomp' (MTsz. 2: 121; ÚMTsz. 4: 448–9; Sándorné 1993). A kolompokat helyenként nagyság szerint differenciálták, például *harang* volt a nagyobb, *pergő* a kisebb (Varga 1980). A kolompok jellemzése szempontjából érdekes a hangutánzó-hangfestő eredetű, nyelvjárási (egykori Békés, Hajdú és Szatmár vármegyék) *csatrang* 'nagyobb birka- vagy marhakolomp' (ÚMTsz. 1: 768). Bugát Pál „természettudományi szóhalmozásának” szócikkében *csatrang* 'rossz hangu

kolomp; campanula dissona' (1843: 56), pedig talán nem is a denotátum, hanem inkább a jelölő, a *csatrang* szó rossz hangzású.

A *cimbalom* 1416 utántól adathozható latin jövevényszó, jelentése eredetileg 'cintányér' volt, de a húros cimbalom meghonosodásával 1533-tól jelentése elsősorban, majd kizárólag 'verőkkel megszólaltatott húros hangszer', a 16. század végétől már közkedvelt hangszer (TESz. 1: 436). A *cimbalom* szó jelentése Kecskeméten: 'a gulya különböző csengőinek és kolompjainak összecsengése, együttes hangzása' (ÚMTsz. 1: 701). Varga Gyula magyarázata a következő: „Egy-egy pásztor falkája nagyságától függően 8–14 fajta kolomból rakták össze készletét, melynek zenei összhangját Kecskeméten *cimbalom*nak nevezték. Ennek harmóniáját a pásztorok a kolompféleségek szakszerű kiválasztásával, nagy gonddal állították össze” (1980: 242). Hasonlóan nyilatkozott Barna Gábor a pásztorokdásban használt csengőkről: „A magára valamit is adó pásztor összehangolta őket, hogy együttes hangzásuk a nyájban kellemes legyen” (2000: 144). Kovács Antal felső-szigetközi gyűjtéséből kiderül, hogy a többféle kolompnak nem csak esztétikai jelentősége volt: „Egy csordában 7–8 *kolomp* is volt, mindegyiknek más hangja volt, a pásztor erről megállapította, melyik csavargott el” (1992: 29). Ugyanitt *vezérszolomp* 'nagykolomp, főkolomp', azaz a vezető, jól betanított állat (1992: 29). Amikor még a külterjes, legeltető állattenyésztés elterjedtebb volt, a *főkolomp* szót konkrétan értelmezték, mára azonban csak átvitelt használatos: 'felelőtlen és nagyhangú szervező, vezető'.

Mindenesetre a *lant* szónak is előbb 'kolompok összecsengése a gulyában, nyájban' jelentése lehetett, majd innen egyszerűen 'kolomp'. A Sóvidéken „a negyvenes létszámú csordában 7–8 tehénnek *lant* szól a nyakán” (Márton 2003: 161). Ugyanitt bádogból, acélból és rézből is készítenek többféle kolompot, a *vezérlant* 'nagykolomp', mert legelés, járás közben ehhez igazodnak az állatok, s a kolompok hangjának értelmezése a gyermekek kedves időtöltése (Márton 2003: 162).

A tájszók, nyelvjárási jelentések keletkezésének oka lehet valamely új jelenség megnevezésének igénye. Az eredetileg hangszerneveket jelölő, egymástól területileg függetlenül kialakult *lant* 'kolomp' és *cimbalom* 'a gulya különböző csengőinek és kolompjainak összecsengése, együttes hangzása' jelentések nemcsak a helyi pásztorokdás kitüntetett megbecsülését jelzik, hanem azt is, hogy a kolompok összehangolásának kifinomult gyakorlata, a kolompok összecsengésének zenévé minősítése a még külterjes állattenyésztés fejlődésének eredménye, viszonylag kései fejlemény. Mind a *lant*, mind a *cimbalom* fonoszemantikai szempontból kifogástalanul jó hangszernév a magyarban, szépen szóló húros hangszereket jelölnek, s nem véletlenül éppen ezek veték fel a 'kolompok összecsengése a gulyában, nyájban' jelentést.

A hangot adó szelídített állatfalka érdekesen jelentkezett a kínai néprajzban. A kínaiaknál a mandzsu uralom idejétől, a Qing-kortól (1644–1911) kezdődően szokás volt sípot erősíteni nem fogyasztásra szánt díszgalambjaik farkára (Hoose 1938). Az így felszerelt galambok különösen falkában repülve adtak különleges hangot. A galambseregeket rivalizáló gazdáik egymás madarainak megszerzésére össze is röptették. (Ez a jelenség a magyar galambászat történetéből is ismert.) A kínai galambsíp (*gēshào* vagy pontatlan kifejezéssel *gēlíng*, utóbbi szó szerint ’galambkolomp’) gyakorlata nyilvánvalóan a tenyésztett négylábúak kolompjainak, részben talán a solymászmadarakra szerelt csengőknek analógiájára fejlődött ki. Kolomp és galamb véletlenül adódó összefüggését mutatja a magyarban az említett nyelvjárási, kolomptípust jelölő *pergő*, ami egyben egy jellegzetes galambfajta mozgásformájáról vett elnevezése is.

Bár az emberi nyelv alapvetően önkényes, szimbolikus, a nyelvben létezik egy általános tendencia, amely révén a szemantikai hasonlóság formális hasonlósággal párosul. A nyelvi jelek abszolút önkényességének ellentmondó jelenségeket az 1970-es évektől elsősorban „ikonicitás” néven tartják számon. Ezeket a jelenségeket a világ hangadó nyelvészei közül különösen John Haiman hangsúlyozza. Az ő meghatározása szerint az ikonicitás az a gondolat, hogy egy jelben levő formális tulajdonság hasonlóság révén megfelelő jelöltje egy tulajdonságának („Iconicity is the idea that a formal property in a sign corresponds through similarity to a property of its referent”, Haiman 2009: 341). Régi és helytálló megfigyelés, hogy a madárnevek egy része hangutánzó, ebben az értelemben látványos ikonicitást képvisel a hang az állat helyett metonímia megvalósulása (például *kakukk*, *kuvik*, *pitypalatty*).

Hagyományos meghatározásaik szerint a hangutánzó szavakkal „a természet hangjait, zörejeit utánozzuk”, a hangfestő vagy hangulatfestő szavak esetében pedig „a hangalak mintegy érzékelteti a mozgás, cselekvés, illetve tulajdonság hangulatát” (Szathmári 1961: 522–3). Hangutánzásról tehát olyan denotátum esetében szokás beszélni, amely hangadással jár; hangfestésről pedig olyan denotátum esetében, amelyhez tipikusan nem járul hangadás. Tipikusan hangutánzóak az emberi, állati és másféle hangadásokat (vagy hangadással járó eseményeket) kifejező szók, például *ugat*, *nyávog*, *morog*, *böfög*, *tüsszent*, *zörög*, *csörög*. Sokkal nehezebb azonban meghatározni, felsorolni azokat a fogalmakat, amelyeket a világ nyelveiben – és külön a magyarban – hangfestéssel fejezünk ki. Az alábbiakban arra hozok példákat, hogy a hangfestés olyan szavakat kitüntetetten jellemez, melyeknek denotátumai – mégpedig a madarak és a hangszerek – jellegzetes hangadásukról ismertek.

Daniel Abondolónak a madárneveket elvontabb szempontok alapján értékelő vizsgálatai szolgálhatnak analógiául a jó hangszernév megállapításához. Abondolo szerint a tipikus – valamilyen értelemben tökéletes – magyar madárnévnek négy kritériumnak kell megfelelnie: 1. legyen két szótagos, 2. tartalmazzon szibilánst és 3. likvidát, továbbá 4. ne alternáljon (2007: 6). Abondolo kritériumait továbbiakkal is ki lehet egészíteni: az igazán jó madárnév 5. szótagstruktúráját tekintve CVCVC vagy CVCCV vagy CVCCVC típusú (ahol C: mássalhangzó, V: magánhangzó), továbbá 6. jól ismert madarat jelöl, s így a *sirály*, a *szarka*, a *haris*, a *sármány*, a *szárca* és talán a *reznek* a legjobb madárnév. (Részletesen, de kissé még pontatlanul: Kicsi 2015.)

Ami a magyar hangszerneveket illeti, a jó hangszernév vagy egy szótagos (*dob*, *kürt*, *lant*, *síp*, *gong*) vagy 1. három szótagos, 2. likvidát tartalmaz és 3. szókezdője *c* vagy *cs* vagy *t* (*cimbalom*, *citera*, *cseleszta*, *csembaló*, *csimpolya*, *tambura*, *tamburin*, *tekerő*, *tilinkó*, *trombita*; nem számolva az olyan összetételekkel, mint *cintányér* és *csörgődob*). A *lant* (első említése 1405 körül még az átadó németet másoló *lauth* volt) és a *cimbalom* jövevényszók ugyan, de jól beilleszkedtek a magyar hangszernevek lexikai kánonjába. (A lexikai kánon, angolul *lexical canon* terminust Abondolo használta, 2007: 4.) A legjobb hangszernevek nemcsak a fenti kritériumoknak felelnek meg, hanem nazális mássalhangzót is tartalmaznak (*lant*, *gong*, *cimbalom*, *csembaló*, *csimpolya*, *tambura*, *tamburin*, *tilinkó*, *trombita*). Nem véletlen vagy önkényes tehát a *laut* > *lalt* > *lant* fejlődés még a 15. században (TESz. 2: 719; mind a likvida, mind a nazális megjelenése indokolt a tipikus hangszernévben). A három szótagos és likvidát is tartalmazó, de csak az 1. és 2. kritériumnak megfelelő *orgona*, *zongora*, *gordonka*, *mandolin*, *pikoló*, *pikula*, *kereplő*, *klarinet*, *harsona*, *fuvola*, *furulya*, *nyerere*, *xilofon*, *clavichord* már kevésbé jó hangszernév (az *angolkürt* összetett szó), a csak az 1. kritériumnak megfelelő *hegedű*, *oboa*, *saxofon*, nyelvjárási *muzsika* még kevésbé. A két szótagos hangszernevek közül az ideálisat közelíti a *doromb* és a *harang*. (Ide sorolható talán a *kolomp* is, amely nem hangszernév, de hangkeltő eszközt jelöl.) Arra is van példa, hogy egy szó jó hangszernév lenne, de túl hosszú, ilyen a négy szótagos *tárogató*. Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetek*ben, „A hallásról” értekezve (1587/1980: 1007–9) külön megemlékezett a hangszerekről és a madarokról, az előbbieket illetően a „lant, cimbalom, orgona, hegedő, trombita, dob, sípszókat” említette (1587/1980: 1008). Még az egy szótagos hangszernevek köréből további érdekesség a korai *kürt* és a vele csaknem palindrom, mindenesetre hangátvetéses, másféle likvidát tartalmazó, szóhasadásos, csak a 18. századtól adatolt *tülök* összefüggése.

Nyelvünk különlegessége, hogy legalábbis egy nyelvjárásban van olyan szó, amely poliszemiával madár- és hangszernév egyszerre: a moldvai ma-

gyarban *cinige* 'cinege; hegedű' (ÚMTsz. 1: 704–5; MMTnySz. I/1: 128), s ez a szó az említett kritériumok alapján nem tartozik a legjobb madárnevek közé, viszont kifogástalanul jó hangszernév. Ami a köznyelvi alakváltozatú madárneveket illeti, a *cinke* lehet a *cinege* szónak a két szótagos ideálhoz közelítő változata (TESz. 1: 442).

A szótagszám, a szótagstruktúra, a likvidák jelenléte stb. említett szempontú, fonoszemantikai vizsgálata azonban csak bizonyos zárt szómezőkben (így a hangadásukról ismert madarakat és hangszereket jelölő szók esetében) ígéretes, a szómezők döntő többségében (például a madarakon kívül a többi állatnévnél, színneveknél) nincs hasonló megfelelés (bár például a testrészek tipikusan egyszótagosak, CVC struktúrájúak), s az ilyesféle, ikonicitást kereső vizsgálódás általában értelmetlen. Akadtak azonban, akik a magyar szókészletben ikonicitást kerestek, ám ezek a kísérletek többnyire erőltetettek. Például Bugát Pál szerint a halnevek képzője a szóvégi *a* hang (nála még betű, „Formativum piscium litera *a* est”, példái: *viza, potyka, csuka, harcsa, galócza*, „természettudományi szóhalmazának” *Ajakhal* szócikke 1843: 6).

Az eufónia alapján legszebb magyar szavak számbavétele Kosztolányi Dezsőt (1933/1999: 212) követve több nyelvésznek is kedves időtöltése volt (Szépe 1959; Zolnai 1964: 52–4; Fodor 1968: 133, 2001: 132–3, újabb összefoglalás Kicsi 2010). Érdekes módon az egyik mérvadó, egyetemi tankönyvben megjelentetett listán mind a *lant*, mind a *cimbalom* szerepel. Fábián Pál 21 „kellemes hangzású” szót említett: *alamizsna, álom, bazsalikom, lant, csillámlik, költő, zeng, balzsam, mosoly, remény, kellemes, kandalló, cimbalom, malom, lomb, pázsit, fülemüle, délibáb, alélt, szellő, csemege* (Fábián 1958: 152). Fábián is hangsúlyozta, hogy valamely szó kellemes vagy kellemetlen hanghatása nagyban függ az egyéni véleményétől.

Szakirodalom

- Abondolo, Daniel 2007. *Phonosemantic subsets in the lexicon: Hungarian avian nomenclature and l'arbitraire du signe*. *Central Europe* 5/1: 3–22.
- Barna Gábor 2000. „Az élőket hívom, a holtakat elsíratom, a villámokat megtöröm.” A harang és a harangozás a népszokások tükrében. In: Visy Zsolt (szerk.): *Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára*. Mundus Kiadó, Budapest. 129–84.
- Bornemisza Péter 1587/1980. Ördögi kísértetek. Részletek. In: Nemeskürty István (szerk.): *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 975–1122.
- Bugát Pál 1843. *Természettudományi szóhalmaz*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Fábián Pál 1958. A szóhangulat kérdései. In: Terestyéni Ferenc (szerk.): *A magyar stilsztika vázlat*. Tankönyvkiadó, Budapest. 149–73.

- Fodor István 1968/2001. *Mire jó a nyelvtudomány?* Gondolat Kiadó, Budapest 1968, Balassi Kiadó, Budapest 2001.
- Haiman, John 2009. Iconicity. In: Jacob L. Mey (ed.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Elsevier, Amsterdam, etc., 2nd ed. 341–5.
- Hoose, Harned Pettus 1938. *Peking Pigeons and Pigeon-Flutes*. College of Chinese Studies, California College in China, Peking.
- Kicsi Sándor András 2010. A tíz legszebb magyar szó. *Ezredvég* 20/6–7: 95–6.
- Kicsi Sándor András 2015. Madárnévség. *Ezredvég* 25/5: 93–5.
- Kosztolányi Dezső 1933/1999. A tíz legszebb szó. Pesti Hírlap 1933. november 19. In: Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Osiris Kiadó, Budapest 1999: 211–2.
- Kriza János 1863/1975. *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kriterion Kiadó, Bukarest. 4. kiadás. (Első kiadás: Stein János, Kolozsvár.)
- Kovács Antal 1992. „*Szíp kutya, randa eb.*” *A Felső-Szigetköz állattartásának szókinccse*. Múzeumbarátok Egyesülete – Széchenyi Polgári Kör, Mosonmagyaróvár.
- Márton Béla 2003. Sövidéki hangzó gyermekjátékok. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 11: 161–176.
- MMTnySz. Péntek János (szerk.) *A moldvai magyar tájnyelv szótára* I./1. A–K. 2016. I/2. L–Zs. 2017. II. Közmagyar – moldvai magyar rész A–Zs. 2018. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- MTsz. Szinnyei József: *Magyar tájszótár*. Hornyánszky, Budapest 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.
- Sándor Mihályné Nagy Gabriella 1993. *Székely tájszavak*. ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Sántha Attila 2004. *Székely szótár*. Havas, Târgu-Seuiesc.
- Szathmári István (szerk.) 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szépe György 1959. Melyik a legszebb magyar szó? In: Bélley Pál (szerk.): *Hasznos mulatságok 7. A nyelvek világában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 56–7.
- TESz. Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1: A–Gy 1967, 2: H–Ó 1970, 3: Ö–Zs 1976. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. B. Lőrinczy Éva (szerk.) *Új magyar tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1: A–D 1979, 2: E–J 1988, 3: K–M 1992, 4: N–S 2002, 5: Sz–Zs 2010.
- Varga Gyula 1980. Kolomp. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 3: K–Né. Akadémiai Kiadó, Budapest. 341–2.
- Zolnai Béla 1964. *Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Kicsi Sándor András
lexikográfus, antropológus nyelvész
E-mail: kicis@freemail.hu